

פברואר 2022

גבולות בטיפול (עם נפגעי טראומה ובכלל)

ד"ר אופיר לוי

אבי גרפינקל כותב במוסף הארץ במאמרו **איך מסבירים את פניית הפרסה של גדול הסופרים החיים בישראל? (10/12/21)** שא.ב. 'הושע התבטא תמיד בחריפות נגד הרעיון של טשטוש הגבולות בכלל, ובפרט בין היהודים לפלסטינים, אך בעשור התשיעי לחייו (א.ב. 'הושע בן 85), הוא שינה את דעתו קרי, הוא אימץ את העמדה "של מדינת כל אזרחיה", שמשמעותה הסרת הגבולות בין הפלסטינאים ליהודים.

כמטפל בנפגעי ובנפגעות טראומה מורכבת, שאלת הגבולות בטיפול, מעסיקה אותי רבות. ראיתי לכן במאמרו של אבי גרפינקל בעיתון הארץ הזדמנות, לחזור לנושא זה, ולאחריו, לסכם את דוגמאותיו של גרפינקל דרך ספריו של א.ב. 'הושע – שלטעמי יוצרות תשוקה לקרוא או לחזור לספריו של א.ב. 'הושע. זאת ועוד, ברור לי שכל אחד ואחת ימצאו דרך דבריו של אבי גרפינקל על ספריו של 'הושע את עצמו 'מול גבולות' כהורה, מנהל, בן/ בת זוג וכבעל תפקיד מול קולגות.

בראשית דבריי אציין כי נושא הגבולות נדון משחר ימיה של הפסיכואנליזה והפסיכותרפיה הפסיכודינמית. כיום, שיטות טיפול פוסט פרוידיאניות ובראשן הגישה ההתייחסותית (relational), המדגישה את חשיבות הקשר הממשי העכשווי בין מטפל למטופל, לא פוסלות את האפשרות של 'יציאה' מחדר הטיפול. כל זאת לאור כך שהתיאורטיקנים¹ ומהמטפלים המזהים עם הגישה, תופסים את המטפל לא רק כצופה, מנתח, או חוקר, אלא כמשתתף פעיל בחייו של המטופל. ג'ודי מסלר דייויס (Messler-Davies, 2005) מבטאת זאת במאמרה על תהליך הסיום של הטיפול מנקודת מבט התייחסותית, במסגרתו היא כותבת שהשתתפה בחתונות ובאירועים חשובים בחייהם של מטופלים שעזבו הייתה מעורבת בקשר מאד ארוך ועמוק². זיגמונד פרויד, אבי הפסיכואנליזה היה לבטח מתנגד לכך באופן נחרץ, אם כי בתחילת דרכו המקצועית הוא טיפל ברבים ממטופליו ומטופלותיו בדרכים מגוונות³. לכך יש ביטוי בספרו 'מחקרים בהיסטוריה' (1895) שנכתב יחד עם ג'וזף ברויאר דרך הטיפול ב"קתרנה" (אורליה קרוניך) שנעשה על פסגת הר באוגוסט 1893.

'גבולות' בטיפול הינם המאפיין החשוב ביותר בכינון הברית הטיפולית ויצובה כשמדובר במצוקה נפשית על כל צורותיה כפי שמדגימים זאת תיאורטיקנים רבים (ראו למשל, Wigren, 1999). להערכתו, למטפלים ישנו קושי בולט להציב גבולות בטיפול, לרבות מטפלים פסיכודינמיים, כתוצאה מלחץ מודע ולא מודע, הנובע מיחסי העברה (transference) וההעברה הנגדית (counter transference) (הרמן, 1992). עם זאת, לכולם (קרי, גם למטפלים באוריינטציה קוגניטיבית-התנהגותית-CBT) ברור שה'גבולות',

¹ ביניהם סטיבן מיטשל (ז"ל), לואיס ארון (ז"ל), פילפ ברומברג, ג'סיקה בנגמין

² היא הדגישה שהיא הייתה שותפה רק לחלקים הרשמיים של האירוע, קרי, לא במסיבה.

³ ראוי לציין בהקשר זה כי ב-26 באוגוסט 1910, כעשור לאחר הקמתה של הפסיכואנליזה, זיגמונד פרויד נפגש בבית הקפה "הטורקי המזוהב" בליידן שבהולנד שם הוא שהה בחופשה, עם המלחין גוסטב מאהלר, במטרה לבצע במאהלר פסיכואנליזה. הטיפול, שהחל בבית קפה ונמשך בטיול לאורך הנהר בעיר, נעשה לבקשתה של אשתו של מאהלר (אלמה), שזיהתה כי הוא במצב נפשי לא טוב. הוא נמשך לאורך מספר שעות.

מהווים בסיס לעיבוד ולבדיקת קשיים בינאישיים בקרב המטופל – יחסים שמקבילים ליחסים הטיפולים.

גבולות הם אלמנט הכרחי כדי לספק תנאים להתפתחות של שינוי טיפולי. סטיבן מיטשל (2003) קשר זאת לתקווה קרי, גבולות בטוחים של מסגרת טיפולית יאפשרו הן לתקוותו של המטופל והן לתקוותו של המטפל להתממש. ללא קשר לעמדתו של מיטשל, ברור שללא גבולות שאמורים ליצר מרחב בטוח, קשה מאד לסייע למטופל. במילים אחרות, כשהמטופל/מטופלת יודעים שביום כזה ובשעה כזו, 'כל העולם עוצר מלכת', נוצר תהליך של הפנמה והתמסרות ל'תהליך'. במונחיה של מלאני קליין, רק על בסיס זה יתאפשר המעבר מהעמדה הסכיזו-פרנואידית לעמדה הדיכאונית (מיטשל, 2003).

הגבולות אמורים לאפשר ביטחון בסיסי בקרב המטופל שנתפס ע"י ויניקוט (1996) כ'קביעות' של האובייקט קרי, של מסגרת הטיפול. קביעות זו תאפשר למטופל להשתמש במסגרת (אובייקט) ולהיווכח פעם אחר פעם שהיא נשארת איתנה. ויניקוט מתאר זאת באופן ציורי ומוחשי במאמרו "השימוש באובייקט והתייחסות באמצעות הזדהויות" שנכתב במקור ב-1968: "הסובייקט אומר לאובייקט: 'הרסתי אותך' והאובייקט נמצא שם כדי לקלוט את המסר. מכאן ואילך הסובייקט אומר לאובייקט: 'שלום אובייקט! הרסתי אותך. אני אוהב אותך. יש לך ערך בעיני מפני ששרדת ועמדת בכך שהרסתי אותך...' (עמוד 109). יכולתו של המטפל אם כן, לשרוד דרך התייבבותו בכל שבוע, בשעה שנקבעה ובאותו מקום, מאפשרת למטופל לממש את פוטנציאל ה'תיקון', שכן ברוב המקרים 'הסביבה' ממנה מגיעים המטופלים לא שרדה. כך בעצם נוצר תנאי שלדעתי הינו הכרחי להצלחת הטיפול, ומתבטא במילה 'התמסרות' קרי, התמסרות של המטפל והמטופל לטיפול שתאפשר את עיבוד הטראומה.

ג'ודי הרמן (1992), הדגימה זאת באופן ספציפי ביחס לנפגעי טראומה מורכבת. היא שאלה עד כמה ביחסי העברה והעברה נגדית יהיה מקום לטראומה והכשלים ביחסים הבינאישיים שהיא מגלמת, לרבות ובדגש על הקונפליקטים הלא פתורים שהיא מייצרת והחסכים הנלווים לה. בתשובה לשאלה זו (לא באופן ספציפי) היא הדגישה את חשיבות המסגרת הטיפולית כמרכיב הבסיסי והחשוב ביותר ליצור חוויה בינאישית מתקנת. המסגרת לדבריה מהווה הזדמנות לשינוי עמוק דרך היכרות עם אותם דפוסי עבר פתולוגיים שתובעים את מקומם ביחסים בהווה. יתרה מזאת, בהתבסס על הרעיון שטראומה התפתחותית קשורה בראש ובראשונה ביחסים המוקדמים עם ההורים, מרבית מסגרות הטיפול הפסיכודינמיות מתייחסות למסגרת הטיפול כבעלת פוטנציאל ליצור תיקון בדמות 'הורות מתקנת' (re-parenting) קרי, מסגרת שבכוחה לחולל שינוי בחיי המטופל דרך הקשר עם המטפל.

'גבולות' בטיפול מיוצגים על ידי החוזה הטיפולי. ג'ודי הרמן (1992) כותבת ביחס לחוזה הטיפולי עם נפגעות (ונפגעי) טראומה מורכבת, שהחוזה אמור להיבנות בעבודה משותפת בין המטופל והמטפל כחלק מיישום רעיון ההעצמה (empowerment) בטיפול. לדבריה, החוזה משקף את ההתחייבות ההדדית להצלחת הטיפול ואת האחריות ההדדית לתהליך הטיפולי. האחריות ההדדית לתהליך הטיפולי יוצרת שותפות בין המטפל והמטופל. השותפות מבטיחה שלא תהיה חזרה על **אובדן השליטה** שבטראומה. הרמן מדגישה כי על ניסיון יצירת חוזה מעין זה מעיב הנזק החמור שנגרם למטופלים המתבטא בקושי שלהם לבסס יחסי אמון. לכן יהיו לטענתה קשיים בביסוס המסגרת הטיפולית (והתהליך הטיפולי)

שעשויים להתבטא במבחנים חוזרים ונשנים מצד המטופלים באשר למסגרת הטיפולית עד כדי התקפות הרסניות עליה מתוך מטרה להבנותה מחדש. בהשאלה מדונלד ויניקוט (1996) אפשר לייחס זאת לתהליך ההתפתחותי שעוברים ילדים באמצעות המשחק, המבינים כי בשלב כלשהו מה שנהרס לא יבנה מחדש בדיוק כפי שהישן היה. בדומה לכך, מטופלים הסובלים מטראומה מורכבת נוטים לחבל במסגרת הטיפול ולכן יש חשיבות גדולה ליכולתם של המטופלים לשמור עליה. שמירה זו תאפשר למטופלים להיווכח כי המסגרת (והמטפלים) שרדה את ניסיונות החבלה הללו, דבר שיוביל להפיכת מסגרת הטיפול לפוטנציאל לתיקון נזקי הטראומה שהתרחשה.

כאשר המטופל שותף ומעורב בטיפול, אחריותו כלפי המסגרת הטיפולית שונה. למעשה המטופל הופך על ידי כך לשותף להבנה שבנייה הדדית של מסגרת הטיפול ושמירה עליה, משמעותה המשך ביסוס תהליך ההעצמה שלו עצמו בדרך לגיבוש דרכי התמודדות יעילות עם הטראומה. יתרה מזאת, השותפות עשויה לעורר את הכמיהה ליציאה ממעגל הסבל הטמון בקיומה של הטראומה המורכבת. הרמן מצביעה על מספר דרכים ליצור מעורבות ושותפות בטיפול לרבות מה שהיא מכנה "קריאת שם לבעיה" (שם, עמוד 190). על ידי כך, מופנמת בקרב המטופל מסגרת הטיפול דבר המחדד את הצורך בשימת גבולות ושמירה עליהם. אלו מהווים כמובן גם את ההגנה הטובה ביותר מפני תגובות העברה והעברה נגדית בלתי נשלטות. גבולות בטוחים אם כן, יוצרים זירת טיפול בטוחה שבגבולותיה יכול להתרחש התהליך הטיפולי. הם נועדו להגן הן על המטופל והן על המטפל. הם כוללים הבנה מפורשת שהטיפול מתקיים בחדר הטיפולים בלבד והוא לא מאפשר יחסים אחרים. לכן, חשוב מאד להגדיר את מספר המפגשים (החל ממספר מוגדר וכלה בתקופת טיפול), תדירות המפגשים, אורכם וכללים הנוגעים ל"מגעי חירום" בין הפגישות הקבועות. באשר לכך יש לציין, שכל החלטה ביחס ל"מצבי החירום" צריכה להתקבל לאור השאלה אם הם מעצימים את כוחו של המטופל ומטפחים מערכת יחסים טיפולית מעצימה.

יחד עם זאת, לעיתים נחוצה גמישות בתוך מערכת היחסים הטיפולית שעשויה להיות קריטית במקרים מסוימים להמשך קיומו של הטיפול. בהקשר זה ניתן לומר, שגבולות שהתקבלו במשותף מאפשרים את הגמישות המתבקשת לעיתים בתהליך הטיפולי. גמישות הינה שכיחה בתהליך הטיפולי ואם היא מתאפשרת ב"כובד ראש", עשויה לצמוח ממנה תועלת רבה. יש לתת את הדעת על רקע הדברים הנ"ל לאפשרות שתיווצר תחושת לחץ בקרב המטופל, וזאת על רקע הסתירה המובנית הקיימת לכאורה בין הדרישה להצבת גבולות מחד גיסא לגמישות מאידך גיסא. אין ספק שההחלטה מתי לשמור על מסגרת הטיפול ומתי להיות גמיש, מעמידה לפני **המטפל** אתגר גדול. מומלץ על הרקע הזה, להתייעץ במסגרת הדרכה או קולגיאלית, אם כי ברוב המקרים הניווט על פי תחושה ואינטואיציה מהווים את הכלים המשמעותיים ביותר בקבלת ההחלטות סביב קונפליקט זה.

בדומה למטפלים מהגישה ההתייחסותית גם הרמן לא דוגלת ביישום התהליך הטיפולי לגבולות החדר בלבד. כביטוי לכך היא מציעה לחשוב על שילוב בני משפחה, בני זוג, וחברים קרובים לצורך העצמת המטופל. אלה עשויים להגיש סיוע רב בגלל מעורבותם הטבעית בחיי היומיום של המטופל ובגלל הערך הרגשי שלהם עבור המטופל. היא לוקחת בחשבון את ה'סכנות' עד כדי הפרעה לתהליך ההחלמה בגלל מעורבות יתר או 'בהלה' על רקע חוסר מודעות למאפייני הסימפטומים והטראומה. עירוב בן המשפחה, בת זוג, או חבר, צריך להיעשות לאחר דיון מעמיק בין המטפל והמטופל תוך הבנת הרציונאל מאחורי הזמנתם להיות מעורבים. בכל מקרה מומלץ כי ההחלטה הסופית ביחס לכך, תתקבל על ידי המטופל,

תוך סינון "קולו הסמכותי של המטפל". והיה והוחלט לשלב את אחד מהגורמים בטיפול, כדאי לזמנם לפגישה – שתיים במסגרתן על המטפל לתאר את מאפייני התסמונת, והמטופל את הרציונאל העומד מאחורי הזמנת הנוגעים בדבר להיות מעורבים בטיפול. בהמשך, כדאי להגדיר מטרות ויעדים להם חשוב שהם יהיו שותפים. נראה שיתרונה הגדול של יצירת שותפות של בן משפחה, בת זוג וחברים בטיפול, הינה היכולת ללמוד כיצד להתמודד עם מאפייני ההפרעה וגם על האפשרות להתפתחות טראומטיזציה משנית (להרחבה ראו גריינאצ'ר וחבריה (Greinacher et al., 2019) – נושא שעליו אאריך בפוסט אחר. בכל מקרה, חשוב לציין בהקשר זה שלעיתים עולים מתחים חבויים בין בני המשפחה שלגביהם יש להמליץ על טיפול חלופי לאחר ההתגברות על המשבר שיצר האירוע הטראומטי.

בחזרה למאמרו של גרפינקל. גרפינקל טוען שהקריירה הספרותית של יהושע מתאפיינת בעיסוק חוזר ונשנה בגבולות. לטענתו, סיפוריו הקצרים והרומנים של יהושע מלאים הסגות גבול, פלישות וחדירות של אנשים (ובע"ח) לשטחים ולמקומות לא להם. כמעט אין לו יצירה בלי דמות או חיה שמנסה לחצות איזה סף, להיכנס לחדר זר, להגיע לאתר שאסור עליה, להפר פרטיות, לטמא או לחלל בעצם נוכחותה קדושה כלשהי. כך למשל בספר "מר מאני" (1991). יהושע כותב כי יוסף מאני אומר לשכניו הערבים בזמן המנדט הבריטי שחשוב מאד לשרטט גבולות בכדי למנוע אסון בין שני העמים, אלא שאותו יוסף נכשל בשמירה על הגבולות וחודר למקום שבעצם אסור היה לו לחדור אליו. חוסר הגבולות בספר מר מאני בא לידי ביטוי בתיאור מותו של התינוק בפתיחת הספר, כתוצאה מקבלת עירוי דם מסוג שאינו מתאים לו.

עד לפני שנים אחדות, מוסיף גרפינקל, הציג יהושע את הפלישה לתחומו של האחר ואת היעדרו של גבול ברור בין האני לזולת כמקור לאיבה ולאלימות. זהו גם ההסבר שסיפק לאנטישמיות שהופנתה כלפי היהודים בגולה: דווקא משום שהיהודים כה היטיבו להתערות בחברה שסבבה אותם, הם עוררו בקרב הגויים פחד ושנאה מפני חדירתו החשאית והערמומית של גוף זר לתוכם. בהקשר זה, בספר הילדים של יהושע, "העכבר של תמר וגאיה" (2005), מתוארת פלישתו והתאזרחותו של עכבר בבית משפחה. העכבר מתואר למעשה במונחים שמזכירים סטריאוטיפ של יהודי בגולה: עכברון קטן, חכם מאוד וגם מסכן.

ברומן "אש ידידותית" (2007) נשאל הגיבור מדוע היהודים יכולים לחדור לכל מקום זר ולהתיישב לאחרים בתוך הנשמה? תיאור שהולם ביותר גם את הנער הערבי נעים ברומן "המאהב" (1977). בסופו של הרומן המאהב, הנער - נעים - משלים את השתלבותו - הסתוותו בחברה היהודית, תוך גילוי שליטה בשיריו של המשורר היהודי הלאומי, חיים נחמן ביאליק. זאת ועוד, גרפינקל מדווח כי יהושע אמר בראיון על הרומן "הכלה המשחררת" (2001) - במסגרתו מתואר כיצד מועלה בפסטיבל שירה ברמאללה הפקה דו-לשונית של המחזה "הדיבוק"⁴ – כי אפשר היה לקרוא לו "גבולות".

נושא הגבולות גם מתבטא בספר "המנהרה" (2018). אחד מסימני הדמנציה של צבי לוריא גיבור הרומן, הוא נטייתו לחדור למקומות שלא היה צריך להיכנס אליהם, ולפתוח דלתות אסורות (למשל בבית האופרה). אין זה מקרה שהוא מבשל דווקא מאכלים מפולשים

⁴ מחזה מאת ש.אנ-סקי שחובר בין השנים 1913-1916 ברוסיה והועלה ביידיש בשנת 1920. העלילה נחשבת ליצירה יהודית מכוננת שעוסקת בסכנה של חדירת גורם זר לאני. ובמסגרתה בחור ישיבה אביון ששמו חנן, המאוהב בלאה, בת הגביר, מת כשמתברר לשהיא תינשא לאחר. לאחר מותו נשמתו נאחזת בלאה כדיבוק בגופה.

ופרוצי גבולות כגון שקשוקה או פשטידה מאטריות שנלפתות זו בזו. גם צבי, ידידו של המספר ב"שלושה ימים וילד" (1970), המאוהב בבת זוגו של המספר, פולש לדירתו ובכך פורץ את גבולות ביתו ופרטיותו של חברו, ונענש בהכשת נחש ששוחרר בדירה, ותוצאה מכך הוא כמעט מת. פריצת הגבולות בספר זה – של צבי אל הזוגיות בין המספר לבין בת-זוגו, מזכירה את **התסביך האדיפלי הפרוידיאני** (ראו הרחבה בספר ז. פרויד "אהבה ומיניות"), המסביר לדעתו של גרפינקל, עד כמה קמאית וכלל-אנושית היא סיטואציה זו של פלישה אל שטח לא לך. יתרה מזאת, בספר "שלושה ימים וילד" ישנו ביטוי נוסף לפריצת גבולות דרך העובדה שהמספר מוציא על דעת עצמו את כיתתו לטיול בירושלים של טרום מלחמת ששת הימים וחוצה איתם את הגבול. דרך מוטיב זה בסיפור, יהושע מעניק היבט לאומי-מקומי לנטייה המסוכנת של רמיסת גבולות – גיאוגרפיים וסימבוליים. גרפינקל מסביר את הנטייה לפרוץ גבולות כפי שהיא משתקפת בספר "שלושה ימים וילד" (ובספריו האחרים של יהושע), דרך האנליטיקאי עמנואל גנט⁵, שראה בשאיפה לפרוץ את גבולות העצמי שלנו כדחף אנושי אוניברסלי וזאת בגלל הצורך האנושי לחזור למצב של אחדות ראשונית עם העולם. אלא שישנו קו דק בין לגלות את עצמך בעולמו של האחר לבין לאבד את עצמך בתוכו. בין הרחבה והגמשה של גבולות האני לתחושה שהם נפרצים ונבלעים ו/או חוויה של התמסרות לזו של כניעה.

ב"מסע אל תום האלף" (1997) נהנה הגיבור בן-עטר מנישואים לשתי נשים, שחולקות ביניהן בשלווה את אותו הבעל – כפי שהיהודים והפלסטינים אמורים לחלוק ביניהם את אותה המדינה. רמזים נוספים לתשוקת הערבוב ניתן למצוא ברומן "השיבה להודו" (1994), המלא בניסיונות כאלה ואחרים למוסס את גבולות האני ולהיטמע באחר, מתוך ההנחה ההינדית הרכה, שאין אנו שתי נשמות הקושרות ביניהן קשר נצחי, אלא רק שני נהרות זורמים, שבטוחים כל אחד בעומקו ובעצמאות האפיק שלו, ועל כן אין חשש שמיהם יתערבבו קצת אלה באלה. בהיפוך מהתינוק ב"מר מאני", חייה של עינת שמאושפזת בהודו ניצלים בזכות עירוי דם שמעניק לה הגיבור.

הכמיהה לאיחוד בולטת גם ברומן "מולכו" (2008), שגיבורו נרדף בידי זיכרון חומת ברלין וירושלים המחולקת. לאחר מות אשתו, שהקפידה שלא להתארח אצל זרים, מולכו פורק עול ועושה בדיוק את מה שאשתו הקפידה לא לעשות: לפרוץ את הגבולות על שהייה בבתים של זרים. מותה של אשתו האהובה, טרגי ומעציב ככל שיהיה, גם משחרר אותו לתת דרור ליצריו הכמוסים, ובהם אותו דחף אוניברסלי שדיבר עליו האנליטיקאי גנט לפרוץ את הגבולות בין האני לזר.

גם בנובלה "הבת היחידה" (2021) יהושע עוסק בגבולות דבר החובר לתחושה שהשינוי שיהושע עבר ביחס להמשך הקיום המשותף של ישראל והפלסטינאים בחבל ארץ זה, משמעותי ביותר. שינוי זה על פי גרפינקל הינו מסוכן וטומן בחובו סכנה לא רק לזהות היהודית, אלא גם לגוף היהודי (והפלסטיני). סכנה של מציאות בוסנית או רואנדית, תימנית או סורית - של מלחמת אזרחים קטלנית ומדממת. הוא מוסיף הסתייגות לפיה ייתכן ודברים יסתדרו קרי, והיהודים והפלסטינים יצליחו להניח מאחוריהם את העבר המדמם, אך הוא סקפטי ביחס לכך.

⁵ גרפינקל מצטט את דבריו של פריבס – פסיכולוג לו טור בעיתון הארץ

להבדיל אלפי הבדלות, עולה שאלה האם שינוי פרדיגמתי בדבר אופן יישום גבולות וביסוס של מסגרת טיפול בעבור נפגעי טראומה מורכבת, נכון מקצועית לנפגעים, יחסית לפרדיגמות הקיימות. כל זאת בהנחה שגבולות הם אלמנט הכרחי כדי לספק תנאים להתפתחות של שינוי טיפולי בדיוק כמו שהם חשובים לשמירת הזהות של הפרט, הקבוצה והקהילה. כמטפלים הבנת חשיבותם של הגבולות ויישומם בטיפול פסיכותרפויטי, תלויה במטפלים ובמטפלות. ברמה הלאומית יצירת גבולות במשטר הדמוקרטי תלויה באמונתו, תפיסתו ופועלו של כל אזרח בגבולות החוק.

מקורות שהוזכרו

יהושע, ב.א. (1970). *שלושה ימים וילד*. תל-אביב: הוצאת גשר, הוצאת המחלקה לחינוך ולתרבות לגולה של ההסתדרות הציונית.

יהושע, ב.א. (1977). *המאהב*. תל-אביב: הוצאת עם עובד.

יהושע, ב.א. (1994). *השיבה מהודו*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, הספריה החדשה.

יהושע, ב.א. (1997). *מסע אל תום האלף*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

יהושע, ב.א. (2001). *הכלה השחררת*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד בשיתוף הוצאת ספרי סימן קריאה.

יהושע, ב.א. (2005). *העכבר של תמר וגאיה*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

יהושע, ב.א. (2008). *מולכו*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

יהושע, ב.א. (2018). *המנהרה*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, הספריה החדשה.

יהושע, ב.א. (2021). *הבת היחידה*. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, בשיתוף הוצאת ספרי סימן קריאה.

הרמן, ג. (1992). *טראומה והחלמה*. תל-אביב: הוצאת עם עובד.

ויניקוט, ד.ו. (1996[1968]). *משחק ומציאות (עמודים 109-116)*. תל-אביב: הוצאת עם עובד.

מיטשל, ס.א. (2003). *תקווה ופחד בפסיכואנליזה*. תל אביב: תולעת ספרים.

פרויד, ז. (2002). *אהבה ומיניות*. תל-אביב: הוצאת עם עובד.

Greinacher, A., Derezza-Greeven, C., Herzog, W. & Nikendei, C. (2019). Secondary traumatization in first responders: a systematic review. *European Journal of Psychotraumatology*, 10, 1-21, doi: 0.1080/20008198.2018.156284.

Messler-Davies, J. (2005). Transformations of desire and despair reflections of the termination process from relational perspective. *Psychoanalytic Dialogues*, 15(6), 779-805.

Wigren, J. (1999). As hardly killed, as easily wounded. *Contemporary Psychoanalysis*, 35, 253--269.